

דה־רדיקליזציה לאסלאמיסטים בידי אסלאמיסטים: גישת 'כפפות המשי' שנקט חמאס כלפי הג'האד הסלפי ברצועת עזה בשנים 2010–2014

ביוון ברנר

ממשלת חמאס בעזה הייתה נחושה לחסל את ארגוני הג'האד הסלפי בכוח בתחילת הדרך, אולם בהדרגה שינתה את גישתה מאסטרטגיה של ניסיונות חיסול לכזו החותרת להכלה ולהטמעה. השינוי הגיע בעקבות ההבנה בחמאס שבעיית הג'האד הסלפי חמורה מהצפוי בתחילה. התברר שחלק מהפעילים שנרדפו היו חברים לשעבר בגדודי עז א־דין אל־קסאם, שהתפכחו מאשליותיהם לגבי חמאס וערקו לארגונים שוליים. המאמר הנוכחי בוחן כיצד אימץ חמאס – כחלק מגישה חדשה ופרוגרסיבית – תוכנית לשיקום אנשים אלה באמצעות הכנסתם לתוכנית דה־רדיקליזציה בתנאי כליאה. בתוכנית זו מבקשים לפנות לבסיס האידאולוגי והדתי המשותף באסלאם, תוך התייחסות לאנשי הג'האד הסלפי כאל חולים במקום כאל פושעים מן השורה.

מילות מפתח: חמאס, עזה, סלפים, ג'האד, אסלאמיסטים, דה־רדיקליזציה

מבוא

מאחורי ההכחשות הפומביות ניהל חמאס מעקב צמוד אחר הנוכחות הגוברת של הג'האד הסלפי בעזה מאז 2009. עם זאת, התגובה הרשמית של ממשלת חמאס הייתה סירוב נוקשה להודות ולו בחשש הקל ביותר. ראש הממשלה אסמעיל הנייה דחה את ההאשמות בתקשורת הבינלאומית לגבי נוכחות כלשהי של ג'האד עולמי

ד"ר ביוון ברנר הוא מרצה באוניברסיטה השוודית לביטחון בשטוקהולם ועמית אורח במכון Institut français du Proche-Orient בעמאן, ירדן.

בעזה: "אין ארגונים או קבוצות של קיצונים על אדמת עזה".² מנגד, בשיחות רשמיות פחות נשמעו מנהיגי חמאס מודים בקיומו של חשש גובר מהבעיה.³

ב־2010 העבירה ממשלת חמאס מסרים הנוגעים לחששות אלה לזרוע החיצונית של התנועה. על פי מכתב שנשלח מהנהגת עזה ללשכת המדינית של חמאס בדמשק, המאמצים הנרחבים שנעשו עד אז להגיע לפיוס נתפסו ככישלון, והוצע לנקוט יד קשה יותר במטרה לחסל את הארגונים כליל.⁴ מכתב נוסף שנשלח ישירות לראש הלשכה חאלד משעל על ידי אחמד ג'עברי, מי שהיה בשעתו מפקד גדודי עז א־דין אל־קסאם, התריע מפני הסכנה להידרדרות המצב בעזה.⁵

מלבד ההכרזה ב־2009 על ח'ליפות אסלאמית ברפיח ותקריות דומות נוספות, היו עוד כמה סימנים מקדימים להקצנה אלימה רחבה יותר המתפתחת בעזה. כך למשל, במשך שלוש שנים ברציפות ספגו מחנות הקיץ של אונר"א לילדים התקפות ונדליוז מצד תוקפים לא ידועים. הסלפים התנגדו למחנות המשותפים לבנים ולבנות וקראו להפרדה מגדרית מחמירה. על פי הדיווחים, השוטרים שהופקדו על חקירת ההתקפות הגיעו באיחור לזירה והפגינו עניין מועט בלבד בפענוח המקרים. התקפות חוזרות ונשנות אלה יחד עם התגובה האטית מצד כוחות השיטור של חמאס חשפו אהדה הדדית מסוימת בין הגורמים הקיצוניים לבין המשטרה.

כמה מהמשקיפים אף טענו שממשלת חמאס התירה במכוון לג'האד הסלפי להוציא לפועל את ההתקפות שלהם, כדרך לאפשר ביטוי לפלגים הקיצוניים יותר באידאולוגיה האסלאמיסטית של התנועה. בין אם הסימביוזה הזו הייתה מכוונת או מקרית, היא הראתה שהאידאליזם של הג'האד הסלפי לא הוגבלו לפלג קיצוני בלבד בחברה, אלא היו נחלתם של פקידי ציבור וגם של חלק מהרחוב העזתי. התמיכה הגוברת בסלפים בקרב מגזרים מתרחבים בחברה נעשתה גלויה אפילו בעיירות הדרומיות של עזה. בדיר אל־בלח, בחאן יונס וברפיח הפך מראה גברים הלבושים ב'שלוואר קאמיז' (לבוש בהשראה אסיאתית המאפיין את אנשי המוג'אהדין האפגנים)⁶ חלק משגרת היום ברחוב.

החשש של חמאס מהאתגר הצומח שמציבים ארגוני הג'האד הסלפי בא לידי ביטוי, בין היתר, באופן שבו האיצה הממשלה הטמעת ערכים אסלאמיים בעזה. ב־2009 הכריז שר הפנים של עזה על חוקים חדשים בנוגע לקוד הלבוש וההתנהגות של נשים ולהפרדה מגדרית.⁷ עם זאת, כמה מהכללים החדשים – כמו חובתן של סטודנטיות בקמפוסים באוניברסיטה ועורכות דין בבתי המשפט לעטות חג'אב והאיסור על נשים לעשן נרגילה במקומות ציבוריים – לא זכו לתמיכת ההמון בעזה. בעקבות המחאות הזדרזה ממשלת חמאס לחזור בה מהחוקים החדשים וניסחה אותם מחדש כ"המלצות".⁸ שיטה זו הפכה עד מהרה לדפוס חוזר. כאשר האמצעים האסלאמיסטיים נתקלו בהתנגדות נהגה הממשלה להטיל את האשמה

על המוסדות הנוגעים בדבר (לדוגמה בתי הספר), ולטעון שהם המקור לחוקים החדשים ולא שרי הממשלה.⁹

ההתמודדות עם הג'האד הסלפי באמצעות מדיניות של הרגעה הייתה מצד אחד איזון בלתי אפשרי. מתן מענה לדרישות הג'האד הסלפי לאסלאמיזציה של המרחב הציבורי לא עלה בקנה אחד עם שימור התמיכה בקרב חלקים גדולים מהחברה העזתית. מנגד, גם החלופה של עימות חזיתי בדומה לתקריות של 2009 ברפיח לא זכתה לתמיכת הרחוב העזתי. היו אמנם תושבים שתמכו בשימוש בכוח נגד הג'האד הסלפי, אך רבים אחרים טענו ש"אסור להרוג מוסלמי, לא משנה אם הוא מהג'האד הסלפי או לא, השימוש ב אלימות נגד אח מוסלמי הוא 'חראם'".¹⁰ חמאס חתר לשיפור שליטתו במצב החברתי הפנימי ובמקביל ניסה להגביר את התמיכה העממית בו, אך נדמה היה שכל אחת משתי הגישות – פיוס או עימות – רק מביאה לניכור נוסף בין הצדדים.

ועדת בדיקה וגישה חדשה

בשלב זה נדרשה לממשלת חמאס חשיבה חדשנית. כמו כן התבהר לחמאס שרבים מאנשי הג'האד הסלפי המקומיים מגיעים מהפלגים הפוליטיים הממסדיים, כולל משורות חמאס עצמו.¹¹ הממשלה הגיבה בהקמת ועדת בדיקה שהורכבה מאנשי דת מכובדים ומפסיכולוגים, מתוך התנועה ומחוץ לה.¹² המשימה שהוטלה על הוועדה הייתה לחקור את שורשי תופעת הג'האד הסלפי בעזה ולקבוע כיצד ניתן להתמודד עמו ביתר הצלחה. הדוח הסופי שהגישה הוועדה תיאר את מסד החברים הנוכחי שמרכיב את חמאס, שרטט את הפרופיל הרצוי לגיוס והמליץ על דרכים קונסטרוקטיביות לטיפול בהקצנה כאשר היא מתרחשת.¹³ הדוח הפך בסיס לגישה החדשה כלפי הג'האד הסלפי.

כפי שניתן ללמוד מדוחות של המשטרה וגורמי הביטחון, מטרת הגישה החדשה הייתה "לקרב, לא להרחיק".¹⁴ היא התבססה על עקרונות מודרניים יחסית של "קירוב לבבות", שבכמה מובנים דמו לאמצעים ששימשו בעבר במדינות אחרות בעלות רוב מוסלמי להתמודדות עם הקצנה אלימה, בעיקר במדינות המפרץ, בערב הסעודית ובאינדונזיה. בניגוד לשינויים התזזיתיים הקודמים בין פיוס לעימות, ממשלת חמאס אימצה מעתה גישה מקיפה יותר לבעיה.

המדיניות הישנה לא נזנחה, אך הגישה החדשה ביקשה לשלב את שתי הטקטיקות הקיימות עם מרכיב נוסף. היעד האסטרטגי כבר לא היה לחסל את הג'האד הסלפי ולא לטאטא אותו מתחת לשטיח. בעזרת אמצעים חדשניים כמו ניטור, טיפול מכבד, דיאלוג ודיון דתי בחרה ממשלת חמאס להכיל את בעיית הג'האד הסלפי, ואפילו לשקם את האנשים המעורבים בו.

דוח הוועדה הגיע למסקנה שההקצנה בקרב הקהילה הסלפית אינה המקור העיקרי לנוכחות המקומית של הג'האד הסלפי בעזה, אלא הבעיה נעוצה בפלגים הפוליטיים עצמם.¹⁵ נמצא שרוב אנשי הג'האד הסלפי הם צעירים שהיו או עודם חברים בתנועת חמאס, בג'האד האסלאמי או בפתח, אשר חיפשו דרכים חלופיות לתיעול תחושות הייאוש וחוסר התקווה לעתיד.

לקראת סוף 2009 החל חמאס לבצע ביקורת על אנשיו בכל התחומים הרלוונטיים לתנועה, דתיים וצבאיים גם יחד, כאשר המטרה הייתה לבלום ולהכיל את הקיצונים, בתקווה שחלק מהם יחזרו לשורותיו. ציון דרך בגישה החדשה היה הסמכות החדשה שהעניקה הממשלה לשר הדתות שלה – פיקוח על התשתית האסלאמית בעזה.¹⁶ הפעילויות במסגדים, מוסדות הדת ושאר העמותות האסלאמיות זכו לביקורת יסודית.¹⁷ עובדים נבדקו והמסגדים הנתונים להשפעה סלפית נסגרו, או שהאמאם שלהם הוחלף באנשים נאמנים לחמאס שהוכשרו על ידו.

תהליך הביקורת היה אגרסיבי למדי, וללא אבחנה רבה בין מאמינים סלפים למאמיני הג'האד הסלפי. התארגנויות סלפיות שוחרות שלום כגון 'דאר אל-כיתאב' ו'אל-סונה' חשו שהן מתקשות לפעול כתוצאה מאכיפת המגבלות החדשות על ידי הממשלה, ומכך שנלקחו מהם כמה מההיתרים לבצע דעווה.¹⁸ אחד המסגדים שלהם בג'בליה עבר פשיטה של הממשלה ונסגר (אם כי מאוחר יותר שב ונפתח). ארגון 'חיזב א-תחריר' בעזה, שהיה לו פרופיל פוליטי מוצק יותר משאר ההתארגנויות הסלפיות, זכה ליחס נוקשה אף יותר.¹⁹

השימוש בתמריצים כספיים היה כלי אפקטיבי לשליטה במסגדים. ממשלת חמאס האמינה שאם תציע לראשי עדת המאמינים יותר כסף אם יסכימו למנות איש דת מסוים לתפקיד האמאם, היא תוכל להשפיע על סדר היום ועל המסרים והאופי של דרשות האמאם.²⁰ גישה כזו אמנם אינה המצאה חדשה, אך היא מיושמת עתה בהרחבה בכל ההתארגנויות האסלאמיות בעזה. למצבה הכספי של עדת המאמינים חשיבות מכרעת, שכן יש לו השפעה ישירה על מספר העובדים שהיא מחזיקה ועל היקפי פעילות הדעווה שביכולתה לבצע.

במקביל בוצעו ביקורות בחמאס. הביקורת היסודית ביותר בוצעה בגדודי עז א-דין אל-קסאם, שלפי דוח הוועדה צוינו כאחד המקורות העיקריים לגיוס אנשי ג'האד סלפי.²¹ ב-2010 הקפיאו גדודים אלה באופן זמני את כל בקשות הגיוס והחלו בסינון כל החברים הקיימים ובבדיקת הנאמנות, מידת הדתיות וכל התנהגות חשודה מצידם.²² דוגמאות להתנהגות חשודה כללו הוקעת הכופרים (תכפיר), גינוי חפצים ואנשים מסוימים כאסורים (חראם) או סיווגם ככופרים (כופאר), לבישת בגדים סלפיים ונישואים ליותר מאישה אחת.²³ לוחמים שנחשדו כאוהדי הג'האד הסלפי נידונו להקפאת החברות בארגון והם הועברו לחקירה יסודית יותר בידי אנשי 'אמן אל-חרקה' – היחידה של חמאס לביטחון פנים.²⁴

מכיוון ששלילת החברות פירושה איסור על השתתפות בכל פעילות של חמאס, מהלך זה היה שקול להרחקה מכלל החיים החברתיים.

כחלק מהגישה החדשה הוצע ללוחמי עז א־דין אל־קסאם שהורחקו לעבור חינוך דתי מחדש. בהמשך התהליך, אם נקבע שהם כשירים לשוב ולהתקבל כחברים בארגון, הוצע להם לחזור לתפקידם.²⁵ בעבר, כאשר לוחמים פוטרו הם נותרו ברוב המקרים להתמודד לבד מול משפחותיהם וחבריהם, עם כל ההשפלה הכרוכה בכך. בקרב העזתים, ההשעיה מגדודי עז א־דין אל־קסאם נתפסה בדרך כלל כהוכחה לכך שאנשים אלה נכשלו בהתנהגות על פי עקרונות האסלאם. לכן ההרחקה הייתה עונש מביש במיוחד, ואין זה מפתיע שבשנים האחרונות היה בקבוצה זו פוטנציאל רב לגיוס לארגוני הג'האד הסלפי.

לוחמי עז א־דין אל־קסאם שהורחקו היו פגיעים וחשופים במיוחד לניסיונות גיוס מצד ארגונים חדשים, שכן הם חשו דחף חזק להוכיח את עצמם לחברה, הן מבחינת הפגנת המחויבות הדתית שלהם והן כדי להוכיח את נכונותם להמשיך להילחם בכיבוש.²⁶ מנגד, גם חברי הארגון שהצליחו לעבור את ביקורת חמאס חויבו ללמוד בקורסי מוסר ואתיקה של האסלאם. קורסים אלה היו חלק ממרכיב ה"חיסון" שנכלל בגישה החדשה, שנועד לחזק את הידע הדתי של הלוחמים. הן הלוחמים שהורחקו והן אלה שנשארו אחרי תהליך הביקורת המחמיר הופנו לחינוך מחדש בנושאים הקשורים לאסלאם.

הגישה המחמירה של חינוך ושיקום שנקטה ממשלת חמאס כלפי אנשי הארגון באה לידי ביטוי גם באופן טיפולה באנשים שכבר היו פעילים בארגוני הג'האד הסלפי. תחילה הוחרם הנשק שלהם ונעצרו מנהיגיהם, כדי לסלק את הגורמים שאפשרו לג'האד הסלפי להמשיך בפעילות המיליטנטית שלו. לאחר מכן נאסר עליהם להופיע בתקשורת או להעניק ראיונות. כמו כן נאסר על אנשי הג'האד הסלפי לקחת חלק בפעילות התנגדות חמושה נגד ישראל, ולפרקים הם הוגבלו לשהייה בבתייהם בלבד – סוג של מעצר בית בפועל.²⁷

עם זאת, היה מרכיב נוסף ורך יותר בטיפול של ממשלת חמאס בגורמים הסוררים. אם לא נעצרו בגין מעורבות בתקרית מסוימת, תקופות המעצר שלהם קוצרו לפחות משבוע בכל פעם, והם זכו ליחס מיוחד בכלא.²⁸ הפגיעה בזכויות האדם שלהם הייתה נדירה יחסית, והם הוחזקו במתקני מעצר נפרדים בתנאים טובים יותר מאשר במתקני הכלא הרגילים ברצועה.²⁹ אמנם הדיכוי נותר אחת הדרכים ששימשו את ממשלת החמאס בטיפול בג'האד הסלפי, אך העובדה שאימצה גישה חדשה המתבססת על הכלה וניסיון לשיקום הייתה גם היא מרכיב חשוב בתגובה.

ניתוק, דה־רדיקליזציה ושיקום

בדיונים על בעיית הסלפים נטו מנהיגים בכירים בחמאס לחזור להשקפתם הגורסת כי אפילו הסלפים הם מוסלמים, וכולם חלק מקהילה אחת.³⁰ בנוסף, ממשלת חמאס הביעה לא אחת את עמדתה כי פעילות הג'האד הסלפי אינה רק פשיעה אלא עניין של "מחלה" ובריאות נפש רעועה שיש "לרפא". לדברי שר הבריאות באסם נעים: "אפשר לעצור את כל המכורים, אבל זה לא יפתור את הבעיה. צריך לשכנע אנשים שלא לצרוך סמים. צריך למנוע גיוס של מכורים נוספים".³¹

בהתאם לתפיסה זו ולמסקנות ועדת הבדיקה הורה שר הפנים של חמאס לוועדה לייעוץ בענייני מוסר ומדיניות לגבש חבילת אמצעים מקיפה לריפוי "המכורים" הסלפים, שהיא בעצם גרסת חמאס לתוכנית דה־רדיקליזציה בתנאי כלא.³² התוכנית החדשה לא הייתה רעיון מקומי שנהגה בעזה ויושם במנותק מהלשכה המדינית של התנועה היושבת מחוץ לעזה, נהפוך הוא. גם לחברי הלשכה המדינית, כמו לחמאס בעזה, היו חששות בנוגע לאיום שמציבה תופעת הג'האד הסלפי. לדוגמה, מנהיג חמאס עזאת אל־רישאק הביע דאגה מהמצב והסביר את הפעולות שנקטו: "אנו מנסים לטפל באופן החשיבה שלהם, לשכנע אותם לנטוש את דרך החשיבה של אל־קאעדה באמצעות דיונים וויכוחים. אולי נצליח ואולי לא. אני חושש שאם המצב ימשך כפי שהוא היום לא נוכל לשכנע אף אחד שהדרך שלנו, של השתתפות פוליטית, מובילה לתוצאה כלשהי".³³

במקביל החלה ממשלת חמאס גם בבניית חמישה מתקני מעצר חדשים עבור 1,200 העצירים הביטחוניים בעזה, שכללו את אנשי הג'האד הסלפי.³⁴ תהליך המעצר הבסיסי של כל אסיר ביטחוני הורכב משני שלבים. השלב הראשון כלל תקופת מעצר בידי כוחות הביטחון למטרת איסוף מידע. לאחר מכן הועבר העציר למתקן המעצר. במהלך השלב השני העציר המתין למשפט בדרך כלל, אולם אסירי הג'האד הסלפי נעצרו ושוחררו באופן גמיש ושגרתי יותר, ובדרך כלל מבלי לעמוד למשפט. במקרים שבהם בוצעה בכל זאת חקירה שבמסגרתה הייתה פגיעה בזכויות אדם, היה זה לרוב במהלך השלב הראשון של החקירות על ידי כוחות הביטחון, ולא במתקני המעצר.³⁵

כחלק מהגישה החדשה של חמאס, השיטות ששימשו בחקירת אנשי הג'האד הסלפי היו נוקשות פחות מאשר אלה ששימשו לחקירת עצירים אחרים. לדוגמה, כוחות הביטחון נהגו להחזיק בעציר מהג'האד הסלפי (שאינו לו דם על הידיים) למשך כמה ימים בלבד, בעוד אחרים הוחזקו בדרך כלל במעצר במשך חודשים בכל פעם.³⁶ פושעים רגילים סבלו מעינויים כמו עקירת ציפורניים והצלפה על כפות הרגליים, אך אסירי הג'האד הסלפי הוכו כאשר שקים מכסים את ראשיהם.³⁷ לאחר שעציר השלים את תקופת החקירה בידי כוחות הביטחון במתקן אל־אנסאר המרכזי (או לפעמים במשרדים קטנים יותר בשטח), הוא הועבר לאחד ממתקני המעצר.³⁸

כל עיצירי הג'האד הסלפי, בין אם הסכימו לקחת חלק בתוכנית הדה־רדיקליזציה ובין אם לאו, הוחזקו יחד במתקן מעצר מיוחד בנפרד משאר העצירים,³⁹ למרות שהמתקן לא היה ראוי בכל אמת מידה. היה זה בית דירות שהפך לכלא והדירות בו הוסבו לתאים המאפשרים החזקה בתנאי מעצר.⁴⁰ בניגוד לתוכניות הדה־רדיקליזציה רבות אחרות בתנאי כלא (כמו התוכנית של ערב הסעודית), אנשי הג'האד הסלפי של עזה אינם נכנסים לתוכנית מרצונם החופשי: מפגשי הייעוץ היו בגדר חובה כחלק מהמעצר. סירוב להשתתף במפגשים נענה בעונש שכלל כליאה בבידוד.⁴¹ הבדל נוסף הוא שערב הסעודית הציעה את התוכנית שלה רק לעצירים ללא דם על הידיים, כאלה שהביעו תמיכה בלבד ושניתן היה לראותם כמי שנגררו אחר רטוריקה רדיקלית.⁴²

תוכנית הלימודים של חמאס

תוכנית הדה־רדיקליזציה של חמאס כללה את כל העצירים, והועברה בשלושה חלקים עיקריים. שני החלקים הראשונים נלמדו בתוך הכלא ואילו החלק השלישי נלמד לאחר שחרורו של העציר. החלק הראשון בתוכנית הורכב מסדרה של מפגשי ייעוץ דתיים. בדומה לתוכנית בערב הסעודית, מפגשים אלה הונחו על ידי אנשי דת מוסלמים בכירים ומכובדים, המוכרים בקהילה ובכל חלקי הקשת הפוליטית. גישה זו שונה מהחינוך לדה־רדיקליזציה שהתבצע במדינות מוסלמיות אחרות. באינדונזיה, לדוגמה, הושם דגש על ייעוץ מטעם איש ג'האד סלפי לשעבר ששינה את דרכו, שכן "קיצונים יקשיבו רק לקיצונים אחרים".⁴³ על פי ראש החטיבה לשיקום במשרד המשפטים של אינדונזיה, מוחמד סואב, איש ג'האד סלפי ישנה את תפיסתו רק אם יתעמת עם חברו לאידאולוגיה. כל איש דת אחר ייתקל בחשדנות.⁴⁴

ממשלת חמאס לעומת זאת בחרה בגישה הסעודית ושילבה אנשי דת שהיו משויכים לחמאס כמו שיח' סולימאן אל־דאיה, או סלפים המשויכים לתנועת 'דעוה סלפייה' (תנועה סלפית לא אלימה), כמו סלמה דיאס ועומר חמס.⁴⁵ לחלקם הייתה היסטוריית שירות ארוכה בגדודי עז א־דין אל־קסאם. ממשלת חמאס נעזרה באנשי הדת הבולטים ביותר לצורך תיווך רגיש ומבוסס על הדת עם העצירים. כל אנשי הדת המעורבים בתוכנית קיבלו על עצמם את דרך האסלאם של 'האחים המוסלמים', כלומר, את ההשקפה שהאסלאם חייב להתפרש מחדש בהקשר העכשווי והמקומי שבו מצויים המאמינים. עם זאת, כקבוצה הם היו דתיים שמרנים ואפילו אוהדים של עמדת הסלפים. כפי שמנתח זאת נתן ת'רול: "האמאמים שעובדים עם חמאס בכלא נראים בעצמם בדיוק כמו אנשי הג'האד הסלפי מבחינת המראה, הלבוש ואפילו העובדה שהבושם הסעודי שלהם נטול אלוהות. יש להם אמונות משותפות רבות [לפי האידאולוגיה הסלפית] אך הם

אינם מתנגדים לחמאס. הם חלק מהתנועה אך אינם משחקים באותו משחק כמו הג'האד הסלפי. העמדות הפוליטיות של האמאמים [הללו] עולות בקנה אחד עם אלה של חמאס, אבל בחייהם הפרטיים הם קרובים יותר לסלפים".⁴⁶

הקשר בין אנשי הדת לבין העצירים בא לידי ביטוי בהרצאות, במפגשים אישיים ובסמינרים קבוצתיים. מפגשים אלה החלו בכך שאנשי הדת הקשיבו לחוויות ולהשקפות של העצירים. לאחר מכן עברו לצורה מסורתית של דיאלוג דתי, כשהמטרה היא חינוך מחדש של המשתתפים כך שיקבלו על עצמם את הפרשנות של חמאס לגבי האסלאם.⁴⁷

החלק השני בתוכנית היה פוליטי וכלל הרצאות ומפגשים קבוצתיים עם מנהיגי חמאס מהדרג הפוליטי של התנועה. המנהיגים עסקו במערכת היחסים בין האסלאם לפוליטיקה והסבירו לעצירים מדוע התנועה בחרה לקחת חלק בפוליטיקה הפרלמנטרית, וכיצד בחירה זו מתאימה לערכי האסלאם. הם התייחסו במיוחד לסוגיה של אסלאמיזציה – חיזוק ההשפעה של האסלאם על החברה בעזה – תהליך שהג'האד הסלפי טען נגדו שהוא מתקדם לאט מדי. מנהיגי חמאס הסבירו את הצורך באסלאמיזציה הדרגתית של החברה, והבטיחו לקהל השומעים שגם המטרה הסופית שלהם היא חברה המתבססת על חוקי השריעה, אלא שיש להשיג זאת בקצב אטי יותר.⁴⁸ החלק הפוליטי היה התאמה מקומית שונה במידה ניכרת מתוכניות דה־רדיקליזציה אחרות.

החלק השלישי והאחרון בתוכנית נועד לשמור על קשר עם איש הג'האד הסלפי גם לאחר השחרור מהכלא. כדי להשתחרר היה על העציר לחתום על התחייבות שלא להפר את הפסקות האש המוסכמות בין חמאס לישראל, ולא להיות מעורב בכל פעילות שמסכנת את ביטחונה הפנימי של עזה.⁴⁹ האסיר לשעבר זכה לביקורים סדירים בביתו מצד קציני ביטחון שהמשיכו במעקב. כמו כן בפרקי זמן קבועים הוא נעצר לכמה ימים לצורך תשאול ולאחר מכן שוחרר שוב.⁵⁰ חלק מהעצירים היו נתונים למעצר בית לאחר שחרורם, ואחרים הורשו לנוע בחופשיות בעזה. הייעוץ הדתי שקיבלו נמשך על בסיס קבוע. הלימוד בבית התבצע על ידי אותם אנשי דת שפקדו אותם בתאם בכלא. למפגשים האישיים התווספו גם מפגשי ייעוץ קבוצתיים.⁵¹

בנוסף הוצעו לפעילי הג'האד הסלפי המשוחררים תמריצים כדי לנטוש את דרך האלימות. לדוגמה, לדברי מנהיג 'אנסאר אל-סונה' מוחמד טליב, חמאס הציע לו כסף ותפקיד חדש בשירות הממשלתי. לאנשי ג'האד סלפי שהיו בעבר חברים בגודי עז א־דין אל־קסאם הוצעה בדרך כלל דרגה גבוהה יותר אם יסכימו לחזור לשירות הצבאי.⁵² התוכנית של חמאס אמנם עשתה שימוש באמצעים כגון שילוב מחדש בתעסוקה ותמריצים כספיים, אך הדגישה פחות את התמיכה במשפחת העציר או פנייה לעזרתה כדי למנוע מהעציר לחזור להתנהגות האלימה. עם זאת, בתשובה

לשאלה אמר שר הפנים של חמאס שהוצע למשפחות סיוע מעשי, במיוחד בפתרון סכסוכים בין משפחות ובתוך המשפחה, בזמן שאחד מבני המשפחה שהה במעצר.⁵³

גישת כפפות המשי של חמאס – הוכחה לגמישות מרחיקת הלכת של הארגון

עמדת חמאס כלפי ארגוני הג'האד הסלפי היא כפולת־פנים: מצד אחד, חמאס רואה בהם איום צבאי על שלטונו ומעמדו. מנגד נראה שלחמאס יש אהדה מיוחדת לג'האד הסלפי, שבאה לידי ביטוי במישור הדתי. למרות שפעילות הג'האד הסלפי בעזה נתפסת כאיום על ביטחון הפנים, אנשי הג'האד הסלפי לא נתפסו כעבריינים אלא כמי שהם אחים לדת שהוטעו וזקוקים לחינוך דתי מחדש. השקפה זו כללה גם את האמונה שניתן "להמיר" אותם אם רק ילמדו את הפרשנות הנכונה של האסלאם. הגישה החדשה של חמאס כללה ויתור על המטרה הקודמת של חיסול ארגוני הג'האד הסלפי, והחלפתה בגישה של הכלה. חמאס ביקש לפנות לבסיס הדתי והאידיאולוגי המבוסס על האסלאם, המשותף לו ולג'האד הסלפי. למרות שהפעילים שנעצרו עדיין ספגו יחס נוקשה בעת המעצר ובמהלך החקירות, לפי הגישה החדשה הם קיבלו יחס הדומה יותר ליחס לחולים – עם תאים נוחים יותר מאלה של העצירים האחרים ותקופות מעצר קצרות יותר. האמצעי המתקדם ביותר שנקט חמאס היה שימוש בתוכנית לדה־רדיקליזציה בכלא. בדרך זו הפגין חמאס גישה מעשית של

ניצול אמצעים החורגים מעבר למקובל ולמסורת. גישת השיקום הרכה יותר הזכירה את הדרכים שבהן מדינות מערביות אחדות מטפלות בבעיה של הקצנה אלימה. תוכנית הדה־רדיקליזציה של חמאס כללה כמה מסימני ההיכר של תוכניות דומות במדינות אחרות, שבהן נחשבו בדרך כלל כביטוי לדמוקרטיה. עם זאת, למרות שהטיפול באנשי הג'האד הסלפי כאילו היו חולים אולי נראה דמוקרטי במבט ראשון, יש לזכור שדרכים "דמוקרטיות" אלה יושמו בשילוב עם שיטות דיכוי ללא כל התחשבות בזכויות האדם. האמצעים הרכים יותר שנקט חמאס לא נבעו מהתחזקות יחס הכבוד לאדם באשר הוא אדם, אלא מהצורך המידי שלו למצוא שיטות אפקטיביות לטיפול באיום המתעורר. עם זאת, ניתן לפרש את היכולת של

תוכנית הדה־רדיקליזציה של חמאס מעולם לא הניבה את התוצאות שהממשלה ייחלה להן. אחת הסיבות לכישלון הייתה הביטחון המופרז של חמאס שביכולתו להפוך על פיו את תהליך ההקצנה של כל האנשים שבהם טיפל.

חמאס לשנות את הטקטיקות שלו מדיכוי לשכנוע כעדות לפרגמטיות ולגמישות מרחיקת הלכת של הארגון האסלאמיסטי.

מבחינת יעילותה בפועל, תוכנית הדה־רדיקליזציה של חמאס מעולם לא הניבה את התוצאות שהממשלה ייחלה להן. אחת הסיבות לכישלון הייתה הביטחון

המופרז של חמאס ביכולתו להפוך על פיו את תהליך ההקצנה של כל האנשים שבהם טיפל. השיטות המומלצות מתוכניות אחרות המבוססות על כליאה הראו שבדרך כלל אלה שהגיבו בחיוב לניסיונות הדה־רדיקליזציה היו רק סייענים או אוהדים ברמה נמוכה, ואילו שיעור ההצלחה בקרב חברי ארגון מובילים היה נמוך במידה רבה יותר. התוכנית של חמאס לעומת זאת יושמה על אנשי ג'האד סלפי בכל רמה, ובשל כך היו סיכויי ההצלחה קלושים כבר מלכתחילה. בנוסף, לנוכח ההקצנה העמוקה בבסיס האידאולוגיה של חמאס עצמו, שהכתה שורשים בחלקים מסוימים בחברה העזתית, מרבית האנשים שעברו הקצנה ונכללו בתוכנית כבר עברו את הנקודה הקריטית שממנה אין דרך חזרה.

כאשר נשאלו אנשי הג'האד הסלפי בעזה מה הם עצמם חושבים על מידת ההצלחה של מאמצי חמאס לדה־רדיקליזציה, הם פטרו את התוכנית כלא יותר מניסיון מרושע לשטיפת מוח, שנכשל ביצירת דיאלוג אמיתי. על פי אבו מואז, מנהיג ארגון הג'האד הסלפי 'תווחיד אל-ג'האד': "חמאס מנסה לעשות לנו הג'האדיסטים שטיפת מוח בכלא. אבל לא נקשיב לו, מכיוון שהוא בא לדבר איתנו כשאנחנו בכלא. אולי יכולנו לדבר אילו באת לביתי או נפגשת איתי במסגד. אבל אני לא יכול להקשיב לך בזמן שאתה מחזיק בי בכוח. ולגבי ההתחייבות להימנע מכל פעילות חמושה בעתיד שחייבו אותנו לחתום עליה – חתמתי רק כי רציתי להשתחרר מהכלא. לא השתכנעתי מכל הדברים שלהם".⁵⁴

הערות

- 1 ד"ר ביוון ברנר ביצע מחקר שטח רחב היקף בסוריה, בירדן ובשטחים הפלסטינים, תוך התמקדות מיוחדת בדינמיקה מקומית של סכסוך ומנגנונים לא רשמיים של משילות. המאמר הנוכחי מבוסס על העמודים 94–110 בספרו האחרון:
Gaza Under Hamas: From Islamic Democracy to Islamist Governance (London: I.B.Tauris, 2017).
- 2 Ismail Haniyeh quoted in MEMRI, 'Hamas's Gaza – Four years later' (2011) p. 6.
- 3 ראיון שקיים המחבר עם מספר 2 בחמאס, רצועת עזה (אפריל 2011).
- 4 Yezid Sayigh, "We serve the people: Hamas policing in Gaza", *Crown Paper* No. 5 (2011), p. 18.
- 5 שם.
- 6 תלבושת המורכבת מטוניקה ומכנסיים שהמוג'אהדין האפגנים נוהגים ללבוש.
- 7 Sayigh, "We serve the people", p. 5.
- 8 Are Hovdenak, "The public services under Hamas in Gaza", *PRIO Report* (2010) p. 53.
- 9 Sara Roy, *Hamas and civil society in Gaza* (Princeton: Princeton University Press, 2011), p. 223.
- 10 שיחה שערך המחבר עם קבוצת סטודנטים בעיר עזה (12 באפריל 2011).
- 11 ראיון שערך המחבר עם מספר 2 בחמאס, רצועת עזה (אפריל 2011).
- 12 ראיון שערך המחבר עם מספר 11 בחמאס, רצועת עזה (אפריל 2011).

- 13 ראיון שערך המחבר עם מספר 10 בחמאס, רצועת עזה (אפריל 2011).
- 14 אושר בראיונות עם פתחי חאמד ומוחמד לאפי.
- 15 ראיון שערך המחבר עם מספר 10 בחמאס, רצועת עזה (אפריל 2011).
- 16 Hazem Balousha, "How Hamas uses mosques to garner support", *al-Monitor* (25 July 2013).
- 17 Benedetta Berti, "Hamas's internal challenge", *Strategic Assessment*, 14 (2011), p. 79.
- 18 ראיון שערך פארס אל־ג'ול (Farez al-Ghoul) עם נעים אל־לאחם (Naim al-Laham), חאן יונס (מאי 2010).
- 19 Sayigh, "We serve the people", p. 15.
- 20 ראיון שערך המחבר עם אמאם בעיר עזה (אפריל 2011).
- 21 ראיון שערך המחבר עם מספר 7 בחמאס, רצועת עזה (ספטמבר 2011).
- 22 ראיון שערך המחבר עם איש ביטחון ישראלי, ירושלים (22 בספטמבר 2011).
- 23 ראיון שערך המחבר עם איש גדודי עז א־דין אל־קסאם, רצועת עזה (ספטמבר 2011).
- 24 מספר אנשי גדודי עז א־דין אל־קסאם שהושעו מוערך בין 30 ל־50 איש.
- 25 ראיון שערך המחבר עם פעיל גדודי עז א־דין אל־קסאם, רצועת עזה (ספטמבר 2011).
- 26 ראיון שערך המחבר עם פארס אכרם בעיר עזה (6 בספטמבר 2011).
- 27 ראיון שערך המחבר עם פעיל הג'האד הסלפי, רפיח (ספטמבר 2011).
- 28 ראיון שערך המחבר עם גורם רשמי בסיוע ההומניטרי, ירושלים (ספטמבר 2011).
- 29 שם.
- 30 ראיון שערך המחבר עם מספר 10 בחמאס, רצועת עזה (אפריל 2011).
- 31 Basem Naim quoted in ICG, "Radical Islam in Gaza", *Middle East report* No. 104 (2011), p. 21.
- 32 יש לציין שהמשיבים השתמשו במונחים שונים כדי לתאר את אמצעי הדה־רדיקליזציה של חמאס. היו שכינו זאת 'תוכנית' אך רבים אחרים התייחסו לכך במונחים של 'טיפול' או 'חינוך מחדש'.
- 33 Izzat al-Rishiq quoted in Are Hovdenak, "Al-Qaida - a challenge for Hamas?", *FFI Report* No. 92 (2009), p. 32.
- 34 ראיון שערך המחבר עם גורם רשמי בסיוע ההומניטרי, ירושלים (ספטמבר 2011).
- 35 ראו גם:
- 36 "Gaza's prisons for collaborators", *Sydney Morning Herald* (30 October 2010).
- 37 ICG, "Radical Islam in Gaza", p. 20.
- 38 שם.
- 39 ראיון שערך המחבר עם גורם רשמי בסיוע ההומניטרי, ירושלים (ספטמבר 2011).
- 40 ראיון שערך פארס אל־ג'ול עם 'אבו מואז' בעיר עזה (24 בפברואר 2010).
- 41 ראיון שערך המחבר עם גורם רשמי בסיוע ההומניטרי, ירושלים (ספטמבר 2011).
- 42 ראיון שערך פארס אל־ג'ול עם 'אבו סוחיב', רפיח (21 בפברואר 2010).
- 43 Christopher Boucek, "Counter-radicalisation and extremism disengagement", *Terrorism Monitor*, 5 (2011), p. 370.
- 44 ראיון שערך המחבר עם סידני ג'ונס, ג'קרטה (1 בפברואר 2009).
- 45 ראיון שערך מגנוס ראנסטורף עם מוחמד סואב, ג'קרטה (1 בפברואר 2009).
- 46 ראיון שערך המחבר עם אמאם בעזה, העיר עזה (אפריל 2011).
- 47 ראיון שערך המחבר עם נתן ת'רול, ירושלים (14 בספטמבר 2011).
- 48 Luay Ammar, "Tens of detainees released", *Filistein al-Muslima*, 27, p. 49.
- 49 ראיון שערך המחבר עם פארס אכרם, העיר עזה (6 בספטמבר 2011).

- 49 ראיון שערך פארס אל־ג'ול עם 'אבו מואז' בעיר עזה (24 בפברואר 2010).
- 50 ראיון שערך המחבר עם חאזם בלושה (Hazem Balousha) בעיר עזה (6 בספטמבר 2011).
- 51 ראיון שערך המחבר עם נתן ת'רול, ירושלים (14 בספטמבר 2011).
- 52 ראיון שערך המחבר עם חסן ג'אבר בעיר עזה (7 בספטמבר 2011).
- 53 הודעת שר הפנים, www.moi.gov.ps, נדלה בתאריך 21 בספטמבר 2011.
- 54 ראיון שערך פארס אל־ג'ול עם 'אבו מואז' בעיר עזה (24 בפברואר 2010).